

ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

(ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ)

ԹՈՐԳՈՄԻ «ՈՐՍԿԱՆ» ԽՄԲԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ, ՍԱՀՄԱՆԱՆՑՈՒՄՆ ՈՒ ՋԱԽՋԱԽՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀԵՏԱԳԱ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱ

Դեռևս 1898 թ. ապրիլին Թիֆլիսում կայացած ՀՀԴ II ընդհանուր ժողովը, անդրադառնալով արշավախմբերի հարցի քննարկմանը, ընդունել էր որոշում. «Ապստամբական գործը յաջող կամ անյաջող կերպով կատարուած պարագային, երբ արդէն Երկրի մէջ կռիւը սկսած է... Երկրէն դուրս կազմուած մարտական խումբերու եւ անոնց հետեւող կամաւորներու միջոցով սահմաններէն ակտիւ միջամտութիւն կատարուի՝ թէ իբր արձագանք Երկրի կռուին եւ թէ իբր պաշտպանութիւն կամ օգնութիւն ընդհանուր գործին»¹: Իսկ ՀՀԴ III ընդհանուր ժողովը 1904 թ. փետրվարին արշավախմբերի կազմակերպման գործը հանձնարարել էր ՀՀԴ Ջրաբերդի (Կարս) և Մրգաստանի (Երևան) կենտրոնական կոմիտեներին՝ «Ձիաւոր խմբով կամ որեւէ ուրիշ միջոցով Սասուն հասցնել ուժանակ, ռումբեր, հրացանի մասեր, բերդանի զիլզէներ, 50.000 մոսիմի փամփուշտ եւ բերդանի փամփուշտ կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ եւ այս ամբողջը ոչ ուշ, քան մայիսի կէսը, 2. Սասնոյ շարժումները սկսելուն պէս... ձայնակցիլ եւ օժանդակել Երկրի շարժումին՝ յարձակողական այլեւայլ կռուի կամ տեռորի բնաւորութիւն կրող ձեռնարկներով, թէ սահմանի վրայ, թէ Տաճկաստանի սահմանակից վայրերու մէջ: Այս ձեռնարկները պիտի ըլլան յարձակումներ թուրքական պահականոցներու եւ պոստերու վրայ, աւերում կառավարական հիմնարկութիւններու, սպանութիւն կամ գերում կառավարական պաշտօնեաներու»: Միաժամանակ ընդհանուր ժողովը հստակեցնելով Սասնո ապստամբությանը զուգահեռ ձեռնարկվելիք գործողությունների մաշտաբն ու տևողությունը՝ գտնում էր, որ «ամէն մէկ խումբ բաղկացած ըլլայ ոչ աւելի, քան 30 հոգիէ: Բոլոր այդ ձեռնարկները պիտի դասաւորուին Սասնոյ կռուին տեւողութեան համեմատ եւ տեղի չափի ունեւան միաժամանակ»²:

Ընդհանուր ժողովի ավարտից հետո Թորգոմը (Թուման Թումյանց), Աշոտ Երկաթը (Արմենակ Լևոնյան) և Կայծակ Վաղարշակը (Վաղարշակ Բաղդասարյան) վերադառնում են Կովկաս՝ կազմակերպելու համար նոր մարտական խմբեր, որոնց նպատակն այս անգամ այլ բնույթ էր կրելու: Ելնելով ՀՀԴ ընդհանուր ժողովի վերոհիշյալ որոշումներից՝ Կայծակ Վաղարշակի և Թորգոմի խմբերը պետք է. «Երկիր ոտք դնէին նախագծուած յարձակողական ծրագրով՝ ընտրած լինելով այս կամ այն հարմար կէտը (1904 թ. ապրիլ-մայիսի ռայոնական ժողովի դրույքներից – Կ. Հ.)»³: Որպեսզի ավելի հստակ դառնան խմբերի անցման գծերն ու նրանց բուն նպատակը՝ 1904 թ. ապրիլի 5-12-ը Ալեքսանդրապոլում գումարվում է մի խորհրդակցություն, որին որպես Կարսի ներկայացուցիչներ մասնակցում էին Տուրբախը (Հարություն Կիրակոսյան-Այվազյան), Ա. Հայկունին (Համազասպ Նորհատյան), Դ. Հայկունին

¹ Նիւթեր Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետեւ՝ Նիւթեր...), խմբ. Գր. Տասնապետեանի, հրատ. Գ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուք, «Վահէ Սէթեան» տպարան, Բ. հատ., ք. տպագր., 1985, էջ 59:

² Անդ, էջ 111:

³ Անդ, էջ 201:

(Երվանդ Յամանձյան), իսկ Երկրի գործիչներից՝ Երկաթը, Թորգոմը, Կայծակ Վաղարշակը: Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցությունը խմբերի Երկիր անցման համար նպատակահարմար է համարում Տաք աղբյուրի գիծը, որով հետագայում անցնում են Երևանում կազմավորված Երկաթի, Գայլ Վահանի (Մինաս Տուլպաշյան) «Արտավազը» և խմբապետ Միհրանի (Գաբրիել Քեշիշյան) «Մասիս» խմբերը, որոնցից և ոչ մեկը սահմանը հատելիս ընդհարում չի ունենում: Դրան հակառակ Ալեքսանդրապոլի ժողովը խիստ աննպատակահարմար է գտնում Կարսից անցնող գծերը, ուստի այդ առթիվ որոշում է. «Ջրաբերդի կեդրոնական կոմիտեն անմիջապես մարդիկ ուղարկե ուսումնասիրելու եւ բանալու հին ու նոր գծերը»¹: Դրա իրագործումը հանձնարարվում է Տուրբախին ու Որսորդ Գևորգին: Թեև ժողովը միաժամանակ որոշում է. «Ձեռքի փոխադրութեան եւ խմբերի կազմակերպութեան գործը ենթարկել ամենախիստ գաղտնապահութեան»², սակայն, ինչպես հետագայում կտեսնենք, ռուսական ժանդարմերիան և թուրքական սահմանապահ ուժերը մինչև խմբերի մեկնելն իմանում են նրանց անցնելու մասին և դաժան հաշվեհարդար են տեսնում սահմանն անցնող խմբերի հետ: Այսինքն, չնայած ձեռք առնված միջոցներին՝ Կարսի գիծն իրեն չի արդարացնում:

Ալեքսանդրապոլի ժողովը միաժամանակ անդրադառնում է նաև արշավախմբերի նպատակին, որը պետք է լիներ՝ «Զօրանոց-պահականոցների ոչնչացումը թե՛ սահմանի վրայ եւ թե՛ ներսը»³: Մյուս բոլոր կետերում ժողովը նույնությամբ կրկնում է ընդհանուր ժողովի որոշումները:

1904 թ. մայիսի 16-ին առաջինը Երկիր է անցնում Երևանում կազմավորված Աշոտ Երկաթի խումբը, որին հունիսի 6-ին հետևում է Կարսի մարզում կազմավորված Կայծակ Վաղարշակի «Դժոխք» հեծելախումբը, իսկ հունիսի 25-ին՝ Յնչակյանների կազմավորած «Արծիվ» խումբը: Այս խմբերի կազմավորումն ու սահմանանցումը համարելով առանձին ուսումնասիրության նյութ՝ մենք նրանց չենք անդրադառնա, նշենք միայն, որ թեև այս խմբերից «Դժոխք» ու «Արծիվ» խմբերին մասամբ հաջողվում է իրագործել իրենց առջև դրած խնդիրները, սակայն այս բոլոր խմբերն էլ գլխովին ջախջախվում են թուրք-քրդական ուժերի հետ ունեցած բախումների հետևանքով («Դժոխք» հեծելախմբի ջախջախման գործում իրենց ներդրումն են ունենում նաև ռուս սահմանապահները):

1904 թ. Երկիր անցնելու նպատակով Կարսի մարզում իր II խումբն է կազմավորում Թորգոմը (Թորգոմի գլխավորած առաջին խումբը հանրահայտ «Մրրիկ» հեծելազորն էր, որին 1903 թ. հունիսին հաջողվել էր հասնել Սասուն):

Թորգոմի «Որսկան» խումբը ՂՅԴ բյուրոյի որոշմամբ պետք է Երկիր անցներ Օլթիի շրջանից: ՂՅԴ բյուրոն և Կարսի «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն այն տեսակետն էին հայտնել, որ. «1. Օլթիի ռուս-տաճկական սահմանների մօտերը հայկական գիւղեր չկային, որոնք խմբի ընդհարման դեպքում կարող էին վտանգուել: 2. Այդ գիծը լեռնային էր եւ հեշտ էր նրա անանցանելի վայրերով աննկատ եւ անվտանգ անցնել Բասեն: 3. Այդ ուղղութեամբ դեռ հայդուկային խմբեր չէին անցել եւ ռուս-տաճկական սահմանապահ զորքերի հսկողութիւնը խիստ չէր»⁴: ՂՅԴ բյուրոն և Կարսի ՂՅԴ կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել էին խմբին՝ «ամեն կերպ խուսափել

¹ Անդ, էջ 195:

² Անդ:

³ Անդ, էջ 196:

⁴ Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, գրի առաւ Ե. Յայրապետեան, «Յայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, յուլիս, 1938, թիւ 9, էջ 140-141:

ռուս զօրքերի հետ ընդհարուելուց, աւելին, նոյնիսկ այն դէպքում, երբ ռուս սահմանապահ զօրքերը կրակ բանային խմբի վրայ, նրանք չպէտք է պատասխանէին»¹: Այս կարգադրությունը հետագայում ճակատագրական է լինում խմբի համար: Այն նաև պատճառ է դառնում, որ Արամայիս Ազնավուրյանը չմասնակցի խմբի ռազմերթին: Ինչպես իրավացիորեն նշել է նա. «Ինչպե՞ս ես պիտի ձեռքերս ծալած նայեմ, թէ ինչպես ընկերներս մէկիկ մէկիկ ընկնում են ռուսական գնդակներից ու հրացանը ուսիս՝ չպատասխանեմ»: Արամայիսն առարկում է նաև Օլթիով անցնելու գաղափարին՝ գտնելով, որ այդ «ճանապարհները երկար են եւ ոչ մի համակիր տարր չկայ այդ երկար ճանապարհի վրայ՝ խմբին կարիքի դէպքում հարկաւոր օժանդակութիւնը ցոյց տալու համար»²: Նույն կարծիքն է հայտնում նաև Որսորդ Գևորգը, բայց այս առարկությունները, դժբախտաբար, ուշադրության չեն արժանանում և ՀՅԴ բյուրոյի ու կենտրոնական կոմիտեի որոշումները կատարվում են անշեղորեն:

Խմբի զենքերի մի մասի փոխադրման գործն իրականացնում է Որսորդ Գևորգը, իսկ մյուս մասը՝ Արմենը: Նա իր ընկերների հետ զենքն ու մյուս անհրաժեշտ պարագաները Կարսից Չախմախ գյուղով փոխադրում է Օլթի, որտեղից այն մեկ այլ խումբ հասցնում է Օլթիի գավառի սահմանամերձ Թումրուք գյուղը, որտեղ էլ հուլիսի 2-ին հավաքվում է 61 հոգուց բաղկացած «Որսկան» խումբը:

Մինչ Որսորդ Գևորգն ու Արմենը զբաղված էին խմբի զենքի փոխադրմամբ, Թորգոմը խմբի այն անդամների հետ, որոնք նախկինում ծառայել էին ռուսական բանակում և քաջահմուտ էին ռազմական արվեստում, խմբի մյուս անդամներին սովորեցնում էր ձիավարություն, զինավարժություն և հրաձգություն³: Այս մասին Գարեգին Խաժակին (Գարեգին Բաբայան) ուղղված իր վերջին՝ 1904 թ. հունիսի 30-ի թվակիր նամակում Թորգոմը հետևյալն է գրում. «Երեւակայիր, որ այս երկու երեք անսոււայ ընթացքում երեք օր շարունակ մէկ տէղ չէմ կարողացել մնալ, շարունակ ստիպուած եմ եղել այս ու այն կողմը վազել, հասնել սամանագլուխները եւ ընթացք տալ երկրացիներին (արևմտահայությանը – Կ. Յ.) աջակցելու գործին: Թէեւ իմ նպատակն էր մայիսին (1904 թ. – Կ. Յ.) ներս մտնիլ, սակայն, ընկերներս ճնշում գործ դնելով վրաս՝ հարկադրեցին մնալ այստեղ եւ իբրեւ երկրի տարածքին ու պայմաններին նախածանօթ մի անձ եւ Բարձրաւանդակի (Սասունի – Կ. Յ.) ներկայացուցիչ՝ նպատակայարմար ուղղութիւն տալ ռազմական-աջակից խմբերին (խոսքը Կայծակ Վաղարշակի «Ղժոխք» և իր՝ Թորգոմի «Որսկան» խմբի մասին է - Կ. Յ.): Մինչեւ ցարդ բաւական յաջողութեամբ կատարած լինելով իմ գործը, այժմ անցնելու հերթը հասել է ինձ...»⁴:

Խմբի անդամներն էին Որսորդ Գևորգը, որն աննման նշանառու էր, Լևոն Քալանթարյանը, Անուշավան Դիլանյանը, կարնեցի Գարեգին Մալեմազյանը, Քյոսա Միքայել Բարոյանը, Ասլան Բալասին (կարսեցի Մուկուչ), Պաղվալի Վաղոն (Ավետիս Ղարիբյան), Արմենը և ուրիշներ: Խմբի բժիշկներն էին Սիսակն ու Մարտինը: Թեև խումբը պէտք է բաղկացած լիներ 60 հոգուց, բայց. «խնդրատուների թիւը հասաւ 200-ի, - հիշում է Արմենը, - խնդրատուները ուղղակի աղաչում էին իրենց բոլորին ընդունել խմբի մէջ: Շատերը ցանկութիւն էին յայտնում իրանց սեփական զէնքով եւ ձիով միանալ խմբին: Քիչ չէին եւ այնպիսիները, որոնք համաձայն էին գնալ խմբի

¹ Անդ, էջ 141:

² Անդ:

³ Տե՛ս Դիլանեան Ա., Թումանի խումբին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1939, թիւ 2, էջ 62:

⁴ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆ. 402, ց. 1, գ. 24, թթ. 9-10:

հետ, թէկուզ որպէս բեռնակիր»¹: Բոլոր խնդրատուների պահանջը բավարարել հնարավոր չէր, ուստի Թորգոմը խմբում ընդգրկում է առավել փորձառուներին: Ի վերջո խմբի թիվը հասնում է 61-ի (ըստ Արմենի՝ 62-ի, ըստ Ա. Դիլանյանի՝ 64-ի): «Որսկան» խմբի ծրագիրն էր՝ ահաբեկել թուրք սահմանային պահակախումբը, հետ վերադառնալ ու նոր, թարմ ուժերով նոր ներխուժում կատարել թուրքական սահմաններից ներս: Այս մասին Ա. Դիլանյանը հետևյալն է գրում. «Խումբը Ղարա-Բողազի բարձունքներով պիտի անցնէր սահմանագիծը, ոչնչացնէր տաճկական մօտակայ սահմանապահ զինուորական կայանն ու բաժնուելով մանր խումբերու՝ նառիմանցիներուն ծանօթ ճամբաներով պիտի հետ դառնար ու պարտկուէր Չուրդանէսի հայկական գիւղերու ծօցին մէջ»²: Այս ծրագրի նպատակն էր՝ ցույց տալ Եվրոպային, որ. «հայութիւնը բնաւ հրաժարած չէ իր դարաւոր պայքարէն եւ որ անհաւասար զօտենարտի մէջ է թուրք բռնակալ իշխանութեան հետ»³: Իսկ ըստ Ռուբենի՝ խմբի նպատակն էր. «յարձակուել թրքական սահմաններու վրայ, թերեւս թրքական զօրքերու մէկ մասը քաշել դէպի սահմանը, եւ այսպիսով թեթեւացնել Սասունի վիճակը»⁴: Այս առթիվ հետաքրքրական է խմբապետ Թորգոմի տեսակետը: Գ. Խաժակին ուղղված 1904 թ. հունիսի 30-ի թվակիր նամակում նա գրում է. «Արդէն ամէն պատրաստութիւն տեսնուած է եւ մի քանի օրէն 60 քաջերով կ'անցնին մօտակայ մի վայր՝ տակն ու վրայ անելու (թուրքական զորանոցները – Կ. Յ.), լուծելու նահատակ ընկերներուս վրէժը եւ մի անգամ եւս ապացուցելու օտարին, որ հայն էլ գիտէ իր ազատութեան համար խիզախորեն կռուիլ եւ մեռնիլ... Հանգիստ հոգով եւ մեծ ուրախութեամբ դիմում են դէպի արիւն արցունքով ներկուած Երկիրը՝ սրբազան պարտականութիւնս կատարելու»⁵:

Խմբապետ Թորգոմի հրամանով խումբը բաժանվում է 4 տասնյակի՝ յուրաքանչյուրում 15-16 հոգի⁶: Խմբի անդամները ստանում են լազի շորեր, մոսին հրացան, ատրճանակ, դաշույն, իսկ փամփուշտ ամեն մեկը կարող էր վերցնել այնքան, որքան կարող էր: Ամեն մի մարտիկ ստանում է նաև 2 ռումբ, իսկ տասնապետերը՝ նաև մաուզեր ատրճանակներ: «Միջին հաշուով իւրաքանչիւր մարտիկ ունէր 2 փութ 20 գրուանքայ բեռ, - հիշում է Արմենը. – Մնացած գէնքերն ու պարէնը բաժանուեցին ութ բեռնակիրների մէջ, որոնք զինուած էին միայն ատրճանակներով»⁷: «Որսկան» խմբին ընդհանուր հաշվով տրվել էր 70 ռումբ, 55 հրացան, 45 ատրճանակ, 40.000 փամփուշտ⁸: Խմբի վալադներն էին Նիկողոսն ու Սերոբը, Պետրոսը, Առաքելն ու Նատոն:

Խումբն իր դրոշակը ստանում է Կարսի օրհորդներից, որի վրա գրված էր. «Մահ կամ ազատութիւն» նշանաբանը, իսկ հակառակ կողմում՝ «Ամենայն տեղ մահը մի է» քառյակը: Դրոշակի վրա խմբի բոլոր անդամները երդվում են բարձր պահել դրոշի և Յ. Յ. Դաշնակցության պատիվը: Քահանան տալիս է իր օրհնությունը: Ճառով հանդես է գալիս խմբապետ Թորգոմը, իսկ այնուհետև խումբն առաջ է շարժվում: Խմբի հետնապահներ են ընտրվում Քյոսա Միքայելը, Գարեգինը, Գևորգը, Էրզրումցի

¹ Արմենի յուշերը, գրի առաւ Արամ Ալչուճեան, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 37:

² Դիլանեան Ա., Թումանի խումբին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1939, թիւ 2, էջ 63:

³ Անդ, էջ 62:

⁴ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատ., Կարսի հնոցին մէջ, Երեւան, «Աղանա» հրատ., 1990, էջ 350:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 24, թ. 10:

⁶ Տե՛ս Արմենի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 40:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ, էջ 41:

եղիշեն (Սև Օձ), դազախեցի Օհանեսը, Արմենը, իսկ հետախույզներ են նշանակվում Ու վաշտի վաշտապետ Պետրոսը, երեք մարտիկներ և վալադները¹:

«Թե գիւղից դուրս գալու ժամանակ եւ թէ մեր հետագայ ճանապարհը գնալու ժամանակ պիտի անցնէինք ձորով, սարերի նեղ ուղիներով, - հիշում է Արմենը, - ուստի կանգնած էինք մէկական՝ առաջին վաշտից մինչեւ վերջին բեռնակիրը»²: Խումբը Ղարաբողազով (կիրճ Օլթիի շրջանում – Կ. Յ.) պետք է անցներ Պուլիկ աղբյուր-Նառիման-տաճկական Բասեն: 1904 թ. հուլիսի 2-ին (նոր տոմարով՝ հուլիսի 15-ին) խումբն աննկատ անցնում է ռուս-թուրքական սահմանն ու բարձրանում է Զարդանիսի աղբյուրը: «Արդէն լուսանալու մօտ էր, - հիշում է խմբի մասնակիցներից մեկը, - խմբապետը կարգադրեց, որ աղբիւրից բարձրանանք 100-150 քայլ եւ հանգիստ առնինք՝ առանց զինաթափ լինելու»³: Այդ միջոցին 4 ռուս զինվոր գալիս են են աղբյուրից ջուր խմելու և «Հոն կը տեսնեն երկու շալակաւորներ՝ քնացած: Կը գողնան մէկուն շալակը (ի նկատի ունի ուսապարկը – Կ. Յ.) եւ կը տանին պահակատուն, - գրում է Ռուբէնը. - Երբ շալակաւորները կ'արթնան ու կը տեսնեն, որ թալանուած են, անմիջապէս կը բարձրանան լեռը՝ տեղեկութիւն տալու Թումանին»⁴: Շալակավորները, սակայն, դրանով մատնում են խմբի տեղը, քանի որ. «երեք ռուս զինուորներ հետեւում են նրանց»⁵: Իսկ ըստ Ա. Ազնաւուրյանի վկայութեան. «Գնդապետ Բըկով, հակառակ ձեռք առնուած բոլոր զգուշութիւնների, իր բազմատեսակ լրտեսներու միջոցով տեղեակ էր դարձել խմբի շարժումներին եւ նոյնիսկ մեկնումի օրն ու ուղղութիւնը պարզել էր իր համար: Երբ Թումանի խումբը շարժում է, Բըկովն էլ անմիջապէս վերցնում է 150 ձիաւոր զինուորներ ու հետապնդում է խմբին»⁶: Նույն բանը հաստատվում է նաև արխիվային մի փաստաթղթով⁷: Մենք երկու վարկածն էլ չենք բացառում: Փաստն այն է, որ առավոտյան մինչ Որսորդ Գևորգն ու Թորգոմը մտածում էին խմբի հետագա անելիքների մասին. «150-ի չափ սահմանապահ զօրքեր կը շրջապատեն անոնց դիրքերը՝ միաժամանակ լուր տալով տաճիկ ոյժերուն»⁸: Թորգոմն անմիջապէս խմբին առաջ շարժվելու հրաման է տալիս: Խումբը մեծ դժվարութեամբ բարձրանում է առջևի լեռը, իսկ այնուհետև շարունակում է խորանալ սահմանի հակառակ կողմում: «Կարծում էինք, որ ռուսները չեն հետապնդի մեզ տաճկական հողում»⁹, - գրում է Արմենը: Բայց տեղի է ունենում հակառակը՝ ռուս սահմանապահները շարունակում են հետապնդել խմբին: «Տեսնելով, որ ռուսները մեզ վրայ կրակում են, խմբապետները որոշեցին երկու մասի բաժանուել: Որսորդը իր տասնեակներով աւելի առաջ գնաց ու դիրք բռնեց Ղարա-Բողազի քարում, իսկ Թորգոմը՝ իր զինուորները երեք մասի բաժանեց եւ յարմար դիրքեր բռնեց ռուսական սահմանագլխից մօտ երկու վերստ

¹ Տե՛ս անդ, էջ 40-41:

² Անդ, էջ 41:

³ «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օրգան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, ժընեւ, օգոստոս, 1904, թիւ 8:

⁴ «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, տե՛ս նաև Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 350, նաև «Յեղափոխական ալպոմ», խմբ. Ա.Ս. հատ. 7, Պէյրուք, 1967, էջ 107:

⁵ «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 7, էջ 107:

⁶ Ա. Ազնաւուրյանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1938, թիւ 9, էջ 142:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 25, թ. 3:

⁸ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 350, տե՛ս նաև Վարանդեան Մ., Յ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 241, տե՛ս նաև Տէրտէրեան Ի., Հայկական գոյամարտը, Եժ, հատ. 6, Թեհրան, 1957, էջ 139, տե՛ս նաև Լազեան Գ., Հայաստան եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Գահիրէ, 1957, էջ 120, տե՛ս նաև Զորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Բ. հատ., 1878-1908 թթ., Պէյրուք, տպարան «Սեւան», 1974, էջ 322:

⁹ Արմենի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 41:

հեռաւորութեան վրայ գտնուող Լիրկ բլրի գագաթներին»¹: Ռուս զինվորները գնդապետ Բիկովի հրամանով լեռան գագաթից կրակ են տեղում հայ մարտիկների վրա, բայց վերջիններս չեն պատասխանում և փորձում են ռուսներին հասկացնել, որ իրենք ռուս զինվորների դեմ ոչինչ չունեն և, որ իրենց կռիվը թուրքերի դեմ է, բայց վերջիններս չեն էլ լսում և հետզհետե ստվարանալով՝ շրջապատում են Թորգոնի դիրքերը: Իսկ գնդապետ Բիկովը «անմիջապէս մարդ էր ուղարկել թիւրքաց զինուորների մօտ՝ ֆիդայիներին դիմաւորելու»²: Առավոտյան ժամը 7-ին, երբ հայտնվում են թուրքական զորամասերը, Որսորդ Գևորգը հրամայում է կրակ բացել վերջիններիս ուղղությամբ: Սկսվում է հրաձգությունն ու հնչում են կռվի փողերը: Կռիվը հետզհետե ուժգնանում է: Թուրքական զորքերը, տասնյակ զոհեր տալով, դիմում են փախուստի: Կեսօրին մոտ թուրքական գումարտակը նոր հարձակում է ձեռնարկում: Հայ մարտիկների թիկունքից սկսում են կրակել ռուս զինվորները՝ նեղելով հայ մարտիկներին: «Գնդապետ Բըկովը սերտ յարաբերութեան մէջ մտած էր թիւրք հրամանատարութեան հետ, - գրում է Անուշավան Դիլանյանը. - Հայակեր այդ սրիկան նախօրօք վճռել էր ոչնչացնել հայ յեղափոխական խումբը»³:

Արդէն ժամը 2-ի մոտ հայ մարտիկների վիճակը խիստ ծանրանում է: Թորգոնը որպէս պատգամավոր գնդապետ Բիկովի մոտ է ուղարկում Լևոն Քալանթարյանին: Բայց, առանց լսելու վերջինիս, Բիկովը հրամայում է զինաթափ անել և կալանավորել նրան: Հայ զինվորները շարունակում են կրակել միայն թուրքական զորքի ուղղությամբ, իսկ ռուսները, բարձրանալով լեռան կատարը, կրկին կրակի տակ են առնում հայկական մարտախումբը, որը դժոխային կացության մէջ է հայտնվում: Թուրք զինվորները, օգտվելով առիթից, քայլ առ քայլ, դիրք առ դիրք մոտենում են հայ մարտիկներին: Թորգոնը որպէս պատգամախոս այս անգամ Բիկովի մոտ է ուղարկում Անուշավան Դիլանյանին, որին Բիկովի հրամանով դարձյալ զինաթափում և բանտարկում են⁴: Այս նույն ժամանակ ռուսական մեկ այլ գունդ ևս միանում է Բիկովի զորամասին և առավել ուժգին կրակ տեղում հայ մարտիկների թիկունքին: Թորգոնն ուղարկում է երրորդ պատգամախոսին, որը մի հայ քահանա էր Տեր-Ղազար անունով: Այս անգամ գնդապետ Բիկովի հրամանով վերջինս սպանվում է դեռ տեղ չհասած⁵: Քահանայի սպանությունը շատ ծանր տպավորություն է թողնում խմբի մարտիկների վրա: Նրանք պահանջում են փոխադարձ կրակ բանալ ռուս զինվորների ուղղությամբ, բայց խմբապետ Թորգոնը արգելում է: Նա հրամայում է. «ոչ մի գնդակ չարձակել, թէկուզ նրանք բոլորիս էլ գնդակահարեն»⁶: Հանդգնվելով, որ հայ մարտիկները իրենց ուղղությամբ կրակ չեն բացի, ռուս զինվորներից մոտ 800 հոգի իջնում են ձորը: «Եթէ ուզէինք, մենք կարող էինք նրանց բոլորին հրացանազարկ անել, - գրում է Արմենը, - նոյնիսկ կարող էինք քարերով կոտորել»⁷: Այս ընթացքում շրջապատման մէջ հայտնված Տեր-Ղազարի տասնյակը Պաղվալի Վաղոյի գլխավորությամբ կարողանում է ճեղքել պաշարման շղթան և կռվելով մինչև վերջին

¹ «Որսկան» խմբի կռիւը Չարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 7, էջ 108:

² «Որսկան» խմբի կռիւը Չարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 7, էջ 108-109, տե՛ս նաև Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, Երկու գրքով, Ա գիրք, Երևան, 1996, էջ 211, տե՛ս նաև Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի հերոսապատումից, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2006, էջ 359:

³ Դիլանեան Ա., Թումանի խումբին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1939, թիւ 2, էջ 62:

⁴ Տե՛ս անդ:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 25, ք. 3, տե՛ս նաև Արմենի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 45:

⁶ Արմենի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 45:

⁷ Անդ:

շունչը՝ բոլորն էլ ընկնում են հերոսի մահով¹: Երեկոյան ժամը 6-ին Թորգոմը ռուս զնդապետի մոտ է ուղարկում 4-րդ պատգամախոսին՝ Արմենին, որին նույնպես բանտարկում են: Տեսնելով, որ Արմենն էլ չի վերադառնում՝ Թորգոմն այս անգամ դիմում է վերջին միջոցին՝ 10-15 մարտիկներով առանց զենքի, անձնատուր լինելու նպատակով մոտենում է ռուսական դիրքերին, բայց ռուսները զնդապետ Բիկովի հրամանով թողնում են, որ Թորգոմի տասնյակը բավականաչափ մոտենա, իսկ այնուհետև կրակ են բացում նրանց ուղղությամբ և բոլորին կոտորում²: Թորգոմի երկու տասնյակից կենդանի մնացած մարտիկները «դուրս են գալիս դիրքերից եւ զանազան կողմեր փախչում. ոմանք գնդակահար ապանում են, ոմանք՝ վիրավոր բռնվում, իսկ ոմանք էլ, փախչելով անտառ, ազատվում են»³:

Այս ընթացքում Որսորդ Գևորգի գլխավորած երկու տասնյակը շարունակում է կռվել թուրք զինվորների դեմ, որոնք, սրտապնդվելով ռուս «եղբայրների» օգնությունից, ավելի հանդուգն գրոհ են ձեռնարկում և երկու կողմից շրջապատում են Որսորդ Գևորգի մարտիկներին: «Որսորդը, նկատելով, որ այլևս անհնարին է շարունակել դիմադրությունը, հրամայում է՝ դուրս գալ դիրքերից եւ փախչելով ազատուել կամ գոնե ընկնել ռուսների ձեռքը. կարծելով, թե նրանք կը խնայեն իրենց»⁴, - հիշում է խմբի անդամներից մեկը: Շարունակելով կռվել՝ Որսորդ Գևորգը իջնում է ձորը, ուր ուզում է անձնատուր լինել մի ծանօթ ռուս զինվորի, բայց սպանվում է նույն զինվորի ձեռքով: Մի այլ հայդուկի՝ Սարգիս Մխչյանին, ռուսները բռնում ու հանձնում են թուրքերին, որին վերջիններս մորթում են⁵: Երեկոյան ժամը 7-8-ը ռուս-թուրքական զորամասերը գրավում են հայ մարտիկների վերջին դիրքերը: Յնչում են փողերը, իսկ այնուհետև ռուս և թուրք զինվորները կոնյակով նշում են իրենց «հաղթանակը»՝ միաժամանակ չմոռանալով թալանել գոհված հայ մարտիկների դիակները՝ բոլորովին մերկացնելով նրանց, իսկ վիրավորներին սպանում են⁶: Բիկովի զորքի այս այլանդակությունների մասին «Դրոշակ» թերթը գրում է. «Օլթիի շրջանից սահմանապահ զինուորները ու կօզակները բաւական չէ, որ կողոպտել են «Որսորդ» խմբի նահատակների դիակները՝ բոլորովին մերկանդամ ձգելով նրանց, այլեւ այդ բարբարոսությունները գործ են դրել նաեւ դիակների վրայ՝ որի գլուխն են ջարդել, որի թելը կտրել, որի աչքերը փորել...»⁷: Իրենց այս քայլով. «ռուս կառաւարութիւնը ցոյց տուեց աշխարհին, թէ գազանային, պաղարին, անամօթ, ստոր վարմունքի մէջ նա ընդունակ է ոչնչով յետ չմնալ արիւնարբու տաճիկներից»⁸:

Ահա՛, այսպիսի սարսափելի վախճան է ունենում 1904 թ. ռուս-թուրքական սահմանն անցած ՀՀԴ վերջին խումբը: «Որսկան» խմբից սպանվում են 32, վիրավորվում՝ 6, ձերբակալվում և բանտարկվում՝ 14, իսկ փախչելով ազատվում՝ 9

¹ Տե՛ս **Գևորգյան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 362:

² Տե՛ս «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, տե՛ս նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ 2, Հալէպ, 1958, էջ 201:

³ «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8:

⁴ Անդ:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 25, թ. 4:

⁶ Տե՛ս «Որսկան» խմբի կռիւը Զարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, տե՛ս նաև **Ակնունցի Էդ.**, Դէպի կռիւ, Ժընև, 1904, էջ 264, տե՛ս նաև **Արմենի** յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 45, տե՛ս նաև **Վալարդեան Վ.**, Սեւ-քարեցի Սաքօն, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 76, տե՛ս նաև **Լազեան Գ.**, Հայաստան եւ հայ դատ, էջ 121:

⁷ «Դրօշակ», սեպտեմբեր, 1904, թիւ 9, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 25, թ. 4, տե՛ս նաև «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, Բոստոն, հոկտեմբերի 29, 1904, թիւ 277:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 25, թ. 4:

հոգի¹ (ըստ Վ. Վալադյանի՝ փախչելով ազատվում են 12 հոգի², իսկ ըստ Ա. Ազնավուրյանի՝ կենդանի են մնում միայն 12 հոգի³): Խմբի ձերբակալված անդամներին 5-6 ամիս բանտում պահելուց հետո ազատ են արձակում:

Որևէ կասկած չի կարող, որ եթե հայրուկները ռուս զինվորների հանդեպ չդրսևորեին ծայրահեղ գոթարտություն ու հարգալից վերաբերմունք և համարժեք պատասխան տային նրանց գործողություններին, ապա զոհերն անհամեմատ քիչ կլինեին: Այս բանը խոստովանել են նաև իրենք՝ ռուս զինվորները: Այսպես, մի ռուս զինվոր խոստովանել է, որ. «Եթե հայերը կամենային, մեզ բոլորիս էլ կը կոտորեին, բայց նրանք մի հատ գնդակ էլ չարձակեցին մեզ վրայ»⁴: Իսկ երբ ռուս սպաներից մեկը շրջանային տեսուչին պատմում է, թե հայ մարտիկները ռուս զինվորների դեմ կռվել են քաջաբար, բայց իրենք (ռուսները) ոչ մի զոհ չեն տվել, տեսուչը, որը ճանաչում էր Որսորդ Գևորգին, պատասխանում է. «Եթե հայերը կռուած լինեին ձեր դեմ, միայն սրա (Որսորդ Գևորգի) գնդակից ձեզանից մի հարիւր հոգի կ'ընկներ: Ինչպես երեւում է, դուք ճիշտ չեք պատմում»⁵:

Նշենք, որ 1903 թ. մայիսի 25-ից մինչև 1904 թ. հոկտեմբերի 29-ը Յ. Յ. Դաշնակցությունը Երկիր է ուղարկել 11 հայդուկային խումբ, որոնցում ընդգրկված էին 431 ֆիդայի (133-ը հեծյալ), որոնցից զոհվել է 200 հոգի՝ թշնամուն պատճառելով 700 զոհ⁶:

«Որսկան» խմբի այս տմարդի բնաջնջումը ցնցեց հայության բոլոր խավերին: Վրդովմունքը անսահման էր ռուսական իշխանության դեմ: «Ամեն կողմից «վրեժ», «վրեժ» էր լսւում ու հատուցում պահանջում թանկագին զոհերի արեան համար»⁷:

Այս դեպքը լուրջ քննարկումներ է առաջ բերում նաև ՅՅԴ շարքերում: Մասնավորապես քննության է առնվում այն հարցը, թե ինչպիսին պետք է լինի հայ մարտիկների դիրքորոշումը նման դեպքերում: «Անշուշտ, կային մեծ թուով թոււմանի քաղաքականութեան կողմնակիցներ, - գրում է Արմենը, - բայց մեծամասնութիւնը, մանաւանդ երիտասարդութեան մեջ, հակառակ էր դրան»⁸: Մեծ էր վրդովմունքը հատկապես Կարսի մարզում, որտեղ «Ամենքի խօսակցութեան նիւթը թոււմանի խմբի կոտորածն էր: Եւ քիչ չէր թիւը այն երիտասարդների, որոնք առանց Մարմինների (նկատի ունի ՅՅԴ կենտրոնական կոմիտեներին - Կ. Յ.) հրահանգին, ինքնաբեր որոշումով այս ու այն ծանօթ դաշնակցականին էին դիմում՝ թոյլ տալու իրենց, որ Բըկովին ահաբեկեն եւ թոււմանի ու նրա խմբի վրեժը լուծեն»⁹, - գրում է Ա. Ազնավուրյանը:

1904 թ. հուլիսի կեսերին դեպքի առնչությամբ ՅՅԴ Արևելյան բյուրոն թիֆլիսից շտապ կարգով Կարս է ուղարկում Սև-քարեցի Սաքոյին (Սարգիս Ծովանյան): Սաքոյի ու ՅՅԴ «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեի անդամների մասնակցությամբ տեղի է ունենում մի խորհրդակցություն, որը որոշում է. «Թոււմանի եւ իր խումբի վրեժը առնել թէ ռուսներէն եւ թէ տաճիկներէն»¹⁰: Գնդապետ Բիկովին ահաբեկելու որոշումը Կարսի

¹ «Որսկան» խմբի կռիւը Ջարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8:

² Տե՛ս Վալադեան Վ., Սև-քարեցի Սաքօն, «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 76:

³ Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1938, թիւ 9, էջ 142:

⁴ «Որսկան» խմբի կռիւը Ջարդանիսի մօտ, «Դրօշակ», օգոստոս, 1904, թիւ 8, տե՛ս նաև Սիմոնյան Յր., Անդրանիկի ժամանակը, Ա. գիրք, էջ 213:

⁵ Արմենի յուշերը, «Յայրենիք» ամսագիր, մայիս-յունիս, 1945, թիւ 3, էջ 49:

⁶ «Յայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, յունուարի 7, 1905, թիւ 287:

⁷ «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 2, Յալէպ, 1958, էջ 201:

⁸ Արմենի յուշերը, «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս-օգոստոս, 1945, թիւ 4, էջ 76:

⁹ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1938, թիւ 9, էջ 142:

¹⁰ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 354:

ՀՅԴ «Զրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն կայացնում է միաձայն: «Բոլոր եօթ անդամները կատարելապես համերաշխ էին դրա մասին, - գրում է Վալադ Վալադյանը, - միայն թե՛ նրանք լրիւ համամիտ չէին գտնուել այն մասին, թե ով պիտի լինէր որոշուած ահաբեկումը կատարողը»¹: Իսկ թուրքերի հանդէպ վճռվում է. «Կազմել խումբ մը՝ բաղկացած եօթ հոգիէ, որոնք միայն տասնոց ատրճանակներով եւ ռումբերով զինուած պիտի գնային եւ ծածուկէն մօտենային տաճկական զօրանոցներուն եւ մութ գիշերով պատուհաններէն ներս պիտի նետէին ռումբերը»²: Այս ծրագրի իրագործումը նախ հանձնարարվում է Տուրքախին, բայց հետո այն հանձն է առնում իրագործել Ամերիկայից եկած Հարությունը, որը «դժոխային մեքենաներ եւ ռումբեր պատրաստելու եւ գործածելու մասնագէտ էր»³:

Խումբը անցնում է սահմանը, ռումբերով հարձակվում թուրքական զօրանոցների վրա և վնասներ պատճառում, բայց ոչ ակնկալվածի չափ, քանի որ. «որոշուած էր հիմնայատակ ընել եւ բոլորովին ոչնչացնել զօրանոցները»⁴, որն ամբողջությամբ չի իրագործվում:

Ինչևէ, վրեժը մասամբ լուծված էր թուրքերից: Բայց Թումանի խմբի սպանդի գլխավոր մեղսակիցը՝ գնդապետ Բիկովը, դեռևս ողջ էր: Ինչպես նշվեց, Բիկովին սպանել ցանկացող երիտասարդների թիվը շատ մեծ էր, բայց «Զրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն դեռ չէր որոշել, թե ում հանձնարարի այդ պատասխանատու գործը, որը ոչ մի կերպ չէր կարելի ձախողել: Այս առընչությամբ Կարսի ՀՅԴ Կ. կոմիտեին է դիմում նաև 19-ամյա մի երիտասարդ՝ Համո Ջանփոլադյանը: Համոն ուներ այն առավելությունը, որ լավ ծանօթ էր Օլթիին և անձամբ ճանաչում էր Բիկովին ու, ինչպես ինքն էր ասում. «կարող էր այդ գազանին հենց իր բնակարանում սպանել»⁵: Տեսնելով երիտասարդի աներեր կամքը՝ Կարսի ՀՅԴ Կ. կոմիտեն համաձայնում է Բիկովի սպանությունը հանձնարարել նրան, եթէ ՀՅԴ հայտնի գործիչներից երկուսի երաշխավորությունը ստանա: Վերջինս համաձայնվում է և մեկնում Ալեքսանդրապոլ՝ ստանալու Ա. Ազնավուրյանի համաձայնությունը: «Երբ ինձ ներկայացաւ եւ իր ցանկութիւնը պարզեց ու յայտնեց նաեւ Կարսի Կ. կոմիտէի վերոյիշել հրահանգը, ես զգացի, որ Հմայեակը բոլոր տուեալներն ունէր Բիկովի ահաբեկման գործը գլուխ բերելու»⁶, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը: Ստանալով Արամայիսի համաձայնությունը՝ Համոն այնուհետև գնում է Կարս՝ Սև-քարեցի Սաքոյի մոտ՝ նրա համաձայնությունը ևս ստանալու: Սաքոն «անվարան որոշում է այդ անփորձ երիտասարդին յանձնել գործը՝ պատասխանատուութիւնը իր վրայ վերցնելով»⁷: Ստանալով Արամայիսի ու Սաքոյի համաձայնությունը՝ Համոն անմիջապէս ձեռնամուխ է լինում Բիկովի սպանության իրագործմանը: Նա «երեսը մրոտած, մազերը զգզած, ոտքերին եամանի հագած, պատռուած հագուստներով ծխնելոյզ մաքրողի կերպարանքով մէն-մինակ կը հասնի Օլթի»⁸:

¹ Վալադեան Վ., Սեւ-քարեցի Սաքոն, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 76:

² Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 354:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

⁵ Հայ Գուսան, Հմայեակ Ջանփոլադեան (Համո), «Դրօշակ», նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1912, թիւ 11-12, նաև Հմայեակ Ջանփոլադեան (Համո), գրեց՝ Ալեոիք Իսահակեան, «Հայրենիք» ամսագիր, յունուար, 1962, թիւ 1, էջ 75, նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 3, Հալէպ, 1960, էջ 62:

⁶ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1938, թիւ 9, էջ 142:

⁷ Վալադեան Վ., Սեւ-քարեցի Սաքոն, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 77:

⁸ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 354:

Այստեղ, սակայն, պարզվում է, որ այդքան էլ հեշտ գործ չի Բիկովին ահաբեկելը, քանի որ վերջինս կռահելով, որ «յօշոտուած հայերի ընկերները վրեժխնդիր պիտի լինէին»՝ ձեռք է առնում ամեն զգուշական միջոց՝ վտանգից խուսափելու համար: Ելնելով զգուշությունից՝ նա «սասահմանափակում է իր պաշտօնական պտոյտները գաւառի կեդրոնատեղին եղող Օլթիից դորս եւ ամփոփւում է պստիկ (փոքր) մի տարածութեան մէջ, որով իր պաշտօնատունն ու միաժամանակ բնակարանը կապւում էր մօտակայ գինուորական ակունքի յետ»¹, որը մի քանի քայլ էր հեռու զորանոցից: Համոն մի քանի օր ուսումնասիրում է գնդապետ Բիկովի երթևեկությունը, և երբ 1904 թ. օգոստոսի 31-ի (նոր տոմարով՝ սեպտեմբերի 13-ի) երեկոյան ժամը 8-ին Բիկովը ակունք գնալու նպատակով դուրս է գալիս զորանոցից՝ Համոն որսորդական հրացանով գնդակահարում է նրան իր թիկնապահ կազակի աչքի առաջ²: Թիրախը ճիշտ էր ընտրված, և Բիկովի անշնչացած մարմինը ցած է գլորվում: Չգոհանալով այդքանով՝ Համոն ևս երեք գնդակ է արձակում Բիկովի գլխին, իսկ այնուհետև, մինչև զինվորները, սպաներն ու ոստիկանները իրար են անցնում, Համոն կարողանում է դիմել փախուստի: Այսպիսով, իր արդար դատաստանին է արժանանում նաև Թորգոմի «Որսկան» խմբի ջախջախման գլխավոր մեղսակիցը՝ գնդապետ Բիկովը: Այս սպանությունը անհուն բերկրանք է պատճառում ողջ հայությանը՝ միաժամանակ լայն արձագանք գտնելով մամուլի էջերում: «Հայրենիք» շաբաթաթերթում այս մասին կարդում ենք. «Մի գեղեցիկ օր, երբ նա (Բիկովը – Կ. Հ.) պատրաստուում էր տանից դորս գալ, վրեժխնդիր դաշոյնը ցցուեց սրտին, եւ ցոյց տուեց արար աշխարհին, թէ եթէ Պիքով գիտէ սպաննել հայ հայդուկներին, հայ հայդուկի ողջ մնացող ընկերներն էլ գիտեն շան սատակ անել Պիքովին: Ուրեմն թող միանգամ ընդմիշտ հանգստանան մեր նահատակ ընկերների ոսկորները»³: Իսկ «Դրօշակ»-ը ավելացնում է. «Տպաւորութիւնը մէծ է ամէն տեղ: Ժողովրդի վրեժի արդար արտայայտութիւնն էր այդ»⁴: Դեպքի առթիվ արձագանքը նույնն էր ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար մամուլի մյուս օրգաններում:

Բիկովին սպանելուց հետո Համոն վերադառնում է Կարս և Սև-քարեցի Սաքոյին զեկուցում, որ գործը հաջողությամբ իրագործված է: Սաքոյի հրահանգով Համոն Կարսից անցնում է Թիֆլիս, քանի որ ռուսական ժանդարմերիան քրեական գործ էր հարուցել Բիկովի սպանության առթիվ և շատ լուրջ կասկածներ ուներ, որ այն կարող էին իրականացնել հայ հեղափոխականները, ուստի Կարսի մարզում. «իրար յաջորդեցին խուզարկութիւն, հարցաքննութիւն, հետապնդում, հալածանք՝ կասկածելի անձանց վերաբերմամբ»⁵: Կարսի մասնավոր բնակարաններում սկսում է թաքնվել նաև Սև-քարեցի Սաքոն. «դրսում նա քիչ էր յայտնուում եւ ապրում էր երեւութապէս առանձնութեան մէջ, - գրում է Վ. Վալադյանը, - բայց եւ այնպէս, ոստիկանութեան գործակալները հոտ էին առել, որ այդ լռիկ ու մնջիկ եկուորը պարապ տեղը չէր այցելել Կարս»⁶: Կարսում մնալն արդեն վտանգավոր էր և ընկերների պահանջով 1904 թ. սեպտեմբերի սկզբին Սաքոն ևս Կարսից հեռանում է Թիֆլիս: Շուտով Կարսից հեռանում են նաև Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Արամ Մանուկյանը, բայց այլ կապակցությամբ: Արշավախմբերի ջախջախումը խորը

¹ Վալադեան Վ., Սեւ-քարեցի Սաքօն, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 78:

² Տե՛ս «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, նոյեմբերի 5, 1904, թիւ 278:

³ Անդ, հոկտեմբերի 29, 1904, թիւ 277:

⁴ «Դրօշակ», հոկտեմբեր, 1904, թիւ 10:

⁵ Վալադեան Վ., Սեւ-քարեցի Սաքօն, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1959, թիւ 7, էջ 79:

⁶ Անդ:

հոգեկան տառապանք էր պատճառել Արամին: Հետագայում նա այդ մասին գրել է. «Խիղճս ինձ տանջում էր, որ ամենքը գնացին ու նահատակուեցին, իսկ ես, կարծես մի խորամանկութեամբ յետ մնացի»¹: Այս ապրումները Արամին ստիպում են մեկընդմիջտ հեռանալ Կարսից: Նա Մանազկերտոցի Մոսոյի հետ նախ անցնում է Թիֆլիս՝ ՀՀԴ Արևելյան բյուրոյից վերջին հրահանգները ստանալու և Սասուն անցնելու համար: Բայց Սասունի ապստամբությունն արդեն պարտված էր, իսկ հայդուկները հեռացել էին Սասնո լեռներից և Մշո դաշտում կռիվներ մղելով՝ շարժվում էին դեպի Վան, ուստի ՀՀԴ Արևելյան բյուրոյի որոշմամբ Արամը լիազոր գործչի հանգամանքով գործուղվում է Վան:

Բայց Կարսի գծով Երկիր անցնելը վտանգավոր էր, քանի որ. «Կարսի սահմանագլխի դեպքերը փճացրել էին մեր յարաբերութեան բոլոր գծերը: Համարեայ ամբողջ գծի վրայ եղած կազմակերպութիւնները քայքայուել էին գործիչների նահատակութեան կամ ձերբակալման պատճառով»²: Ուստի որոշվում է, որ Արամը Վան անցնի Պարսկաստանի գծով: Արամը այդպես էլ վարվում է: Նրա համար պարզ էր դարձել, որ անհնարին է զինատար խմբերով որևէ լուրջ օգնություն ցույց տալ արևմտահայությանը: Արշավախմբերի հանդեպ նրա այս գաղափարները ավելի հստակ կերպով արտահայտվում են ՀՀԴ IV ընդհանուր ժողովում, երբ քննարկվում է արշավախմբերի խնդիրը: Այս հարցին մենք դեռ կանդրադառնանք: Նշենք նաև, որ Արամից առաջ Վան անցած Իշխանը (Նիկողայոս Պողոսյան-Միքայելյան) ևս Օննիկ Նևրուզի (Հովհաննես Նևրուզյան) «Շանթ» զինատար խմբի ջախջախումից հետո կտրուկ փոխել էր իր դիրքորոշումը արշավախմբերի նպատակահարմարության վերաբերյալ: «Ճամբու մէկ տասերորդը չկտրած, թշնամին առնուազն մեր վրայ 5000-10.000 զինուոր գցեց: Այդքան էլ ճամբաները կը սպասէին: Այդքան ալ պահեստի ուներ, երեւի: Արդ՝ զինուած խմբերով Սասուն հասնիլ չի լինի, իսկ այնտեղէն ալ դուրս գալը հրաշք պիտի լինի: ...Փորձը ցոյց տուեց, որ այս ճանապարհով եւ այն ալ զոռով՝ մեր ծրագրածները իրագործել անհնարին է»³, - ասել է Իշխանը:

Արշավախմբերի մասին այս գաղափարը հետզհետե տիրապետող էր դառնում հայ ազատագրական պայքարի գործիչների շրջանում: Չնայած, որ Նիկոլ Դումանը (Նիկողայոս Հովհաննիսյան) անձամբ էր գլխավորում դեպի Սասուն ուղևորվող արշավախմբերից մեկը (Սալմաստից), բայց նա միանշանակ բացասական վերաբերմունք ուներ արշավախմբերի կազմակերպման գործի հանդեպ՝ գտնելով, որ ստեղծված պայմաններում, երբ ամբողջ Երկիրը լցված էր թուրքական զորքերով ու քրդական աշիրեթներով, արշավախմբերի՝ նպատակակետին հասնելու հնարավորությունը շատ չնչին է: Ուստի առաջարկում էր այլևս ոչ մի արշավախումբ չուղարկել Երկիր⁴: Նշենք նաև, որ դեռևս 1903 թ. ՀՀԴ հիմնադիր-անդամ Քրիստափոր Քրիստափոր Միքայելյանն իր անհանգստությունն էր հայտնել արշավախմբերի կազմակերպման կապակցությամբ՝ թերահավատորեն մոտենալով նրանց՝ իրենց նպատակին հասնելու հավանականությանը⁵: Այս նույն ժամանակ՝ 1903 թ. իր թիվ 229 համարում անդրադառնալով արշավախմբերին և զինատար խմբերին՝ «Չայն հայրենյաց» թերթը գրում է. «Դուրսէն գացող խումբեր միայն այն ատեն կրնան օգտակար ըլլալ, երբ արդէն Երկրին մէջ կռուի ամէն պատրաստութիւններ եղած են ու

¹ Արամի յուշերը, Արամը (մահուան յիսնամեակին առթիւ), Երեւան, 1991, էջ 153:

² Անդ, էջ 154:

³ Ռուբէն, մշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 172, նաև Տէրտէրեան Ի., մշվ. աշխ., էջ 123:

⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., մշվ. աշխ., էջ 324-325:

⁵ Տե՛ս Վալադէան Վ., «Մորիկ» խմբի արշաւը, «Հայրենիք» ամսագիր, յունիս, 1958, թիւ 6, էջ 51:

կռիւն սկսւած է. ատկէն դուրս որեւէ խլրտում, որեւէ շարժում եւ որեւէ խումբի ուղարկում պաշտօնական ու կիսապաշտօնական օրկաններու մէջ ու բեմերու վրայէն ոճիր մը, դաւաճանութիւն մըն է յեղափոխութեան ու հայրենիքի շահերուն դէմ»¹:

Արշավախմբերի հանդէպ նման մոտեցումն իր ատագուլումն է գտնում նաև ԶՅԴ շրջանային, իսկ այնուհետև նաև IV ընդհանուր ժողովում: Այսպէս, 1904 թ. հուլիսի 25-26-ը Թիֆլիսում կայացած ԶՅԴ Արևելյան բյուրոյի արտակարգ ռայոնական ժողովը որոշում է. «Երկրի ներսը ուղարկել ինչ ճանապարհներով, որ կարելի կը լինի՝ ռազմամթերք ու կարող անհատներ»²: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ խոսքը գնում է միայն զինամթերքի ու անհատ գործիչների, բայց ոչ արշավախմբերի կամ զինատար խմբերի մասին, ինչը ստեղծված պայմաններում միանգամայն ընդունելի է: Արշավախմբերի վերաբերյալ ԶՅԴ հետագա դիրքորոշումը ավելի հստակ ուրվագծվում է 1904 թ. սեպտեմբերի 15-ին Թիֆլիսում գումարված արտակարգ ռայոնական ժողովում, որն այս մասին որոշում է. «Քաղաքական պայմանները ի նկատի ունենալով՝ խումբ չուղարկել, բայց սահմանի վրայ դիմամիտով ցոյցեր անել, եւ ռազմամթերք ու այլ նիւթեր հասցնել Երկրի ընկերներին՝ Վրէժստանի (Ատրպատականի – Կ. Զ.) գծով»³: Փաստորեն, Թիֆլիսի արտակարգ ռայոնական ժողովը առժամանակ հրաժարվում է Կարսի գծով Երկիր նույնիսկ զինամթերք ուղարկելու գաղափարից: Եթէ հաշվի առնենք արշավախմբերի ձախողման հետևանքով ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջաններում 1904 թ. կեսերին ստեղծված իրավիճակը, ապա այդ որոշումը միանգամայն հասկանալի է դառնում: Իսկ 1905 թ. ապրիլին ժնկում կայացած ԶՅԴ Խորհրդի II գումարման ժամանակ մասնակիցների մի խումբ (Սաֆո (Մարտիրոս Մարգարյան), Ղարիբ (Ավետիս Ահարոնյան), Միքայել Վարանդյան (Յովհաննիսյան), Յանո Օհանջանյան և Լորիս Մելիքյան) խիստ քննադատության է ենթարկում արշավախմբերի և զինատար խմբերի կազմակերպման գործը՝ մատնանշելով այդ խմբերի իրենց նպատակին չհասնելը, մարդկային, նյութական և բարոյական մեծ զոհերը, անհաջողությունները, որոնք ճնշիչ տպավորություն էին թողել ժողովրդի վրա⁴: Այս առումով հետաքրքիր է նաև 1906 թ. նոյեմբերի 28-30-ը կայացած Կարսի ԶՅԴ շրջանային ժողովի՝ արշավախմբերի մասին կայացրած որոշումը. «Դաշնակցութիւնը այլեւս իւր նախկին տակտիկային (մարտավարությանը – Կ. Զ.) չդիմէ՝ խմբեր չուղարկել, ապա թէ ոչ Յայաստանում հայ չի մնայ...»⁵: Արշավախմբերի փոխարեն ժողովը կարևորում է. «ինքնապաշտպանողական գաղափարը մտցնել ժողովրդի մէջ եւ ինքնապաշտպանողական խմբեր պատրաստել ապագայ չարիքների համար»⁶:

Արշավախմբերի հարցին լայնորեն անդրադառնում է 1907 թ. փետրվարի 22-ից մայիսի 4-ը Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայում կայացած ԶՅԴ IV ընդհանուր ժողովը: Ժողովի՝ ապրիլի 8-ին կայացած 73-րդ նիստում Արամ Մանուկյանը մի լայն զեկուցագիր է կարդում արշավախմբերի մասին՝ նշելով դրանց իրենց նպատակին չհասնելու պատճառները՝ 1. Խմբերի կազմավորման համար չեն եղել ազատ վայրեր: 2. Խմբերի մեծ մասն, ի տարբերություն հակառակորդի, անժամօք են եղել Երկրի ճանապարհներին և ուղիներին: 3. Ի տարբերություն խմբերի՝ հակառակորդն ունեցել

¹ «Ձայն հայրենեաց», ազգային-գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, Բոստոն, 1903, թիւ 229:

² Նիւթեր..., Բ. հատ., էջ 201:

³ Անդ, էջ 202:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Զր., Անդրանիկի ժամանակը, Ա. գիրք, էջ 240-241:

⁵ Նիւթեր..., Ե. հատ., խմբ. Ե. Փամպուքեանի, Պէյրոս, 2007, էջ 147:

⁶ Անդ:

է տասնապատիկ ավելի ուժեր: 4. Թշնամին անընդհատ համալրել է իր ուժերը, ինչից զուրկ են եղել Երկիր անցնող խմբերը: Այս պատճառով խմբերը մեծամասամբ ձախողվել են, իսկ լավագույն դեպքում՝ կորուստներ տալով հետ են վերադարձել, որի արդյունքում՝ 1. ՀՀ-ն տվել է մարտական և գաղափարական գործիչների ու ֆինանսական միջոցների կորուստ: 2. Թշնամու ձեռքն են ընկել ռազմամթերք և այլ հարստություն: 3. Սահմաններում զինվորական վիճակ ստեղծելով՝ դժվարացել է երթևեկությունը: 4. Վտանգվել է Երկրի գործը:

Ելնելով այս պատճառներից՝ Արամն առաջարկում է հրաժարվել նոր արշավախմբերի գաղափարից: Այս առաջարկը բուռն քննարկում է առաջացնում նիստի մասնակիցների շրջանում: Հնչում են թեր ու դեմ կարծիքներ: Արամի հետ համաձայնում են Ավետիք Իսահակյանը (Հայ Գուսան¹) և Համո Օհանջանյանը: Այս խմբին հակադրվում են Ռուբեն Զարդարյանը, Թովմաս Ջելալյանը, Վահագն Տաթևյանը, որոնք գտնում են, որ արշավախմբերը ձախողվել են միայն խմբերի վատ պատրաստված լինելու պատճառով, և առաջարկում են նոր խմբեր կազմավորել, բայց չուղարկել, այլ. «պատրաստել ու կեդրոնացնել, որոնք կարողանան հարկաւոր եղած թոպէին անյապաղ Երկիր մտնել»²: Մասնակիցների մի այլ խումբ (Ռոստոմ (Ստեփան Զորյան), Ստեփանյան, Սարգիս Մինասյան) համաձայնվելով տվյալ ժամանակաշրջանում արշավախմբերի աննպատակահարմարության հետ՝ միաժամանակ գտնում է, որ չպետք է հրաժարվել արշավախմբերի կազմավորման գաղափարից՝ այն թողնելով առավել նպաստավոր ժամանակների: Ի վերջո, նիստը որոշում է հարցի քննարկումը փոխադրել այլ նիստի, երբ ներկա լինեն այդ գործին քաջատեղյակ այլ ընկերներ ևս: Հարցի քննարկումը վերսկսվում է 3 օր անց՝ ապրիլի 11-ին՝ ժողովի 77-րդ նիստում: Քննարկմանը մասնակցում են Սև-քարեցի Սաքոն, Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), Չոփուրյանը (Լևոն Թադևոսյան), Սիմոն Զավարյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Հակոբ Զավրիյանը (դոկտոր Զավրիկ), Ռոստոմը, Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան-Հակոբյան), Սարգիս Մինասյանը, Եղիշե Թովչյանը, Արշակ Վռամյանը (Օնիկ Դերձակյան):

Սև-քարեցի Սաքոն գտնում է, որ չպետք է հրաժարվել արշավախմբերից, բայց նաև նշում է, որ արշավախմբերը միայն սահմանագլխի վրա պետք է կռվեն ու հարձակողական մարտեր մղեն: Սեպուհը, համաձայնվելով այս տեսակետին, միաժամանակ գտնում է, որ զինատար խմբերից անհրաժեշտ է հրաժարվել, քանի որ վերջիններս իրենց չեն արդարացրել: Մուրադն այն կարծիքն է հայտնում, որ արշավախմբերն անհրաժեշտ են, բայց խմբի անդամները պետք է ռազմական կրթություն ունենան: Այս կարծիքի հետ համաձայնում են նաև Ռոստոմն ու Սիմոն Զավարյանը: Արամ Մանուկյանը, Համո Օհանջանյանն ու Ավետիք Իսահակյանը պաշտպանելով իրենց նախորդ տեսակետը՝ գտնում են, որ պետք է իսպառ հրաժարվել արշավախմբերի կազմավորման գաղափարից: Նրանց է միանում նաև Հակոբ Զավրիյանը: Սարգիս Մինասյանն ու Արշակ Վռամյանը պաշտպանում են նախորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները՝ գտնելով, որ արշավախմբերն անհրաժեշտ են Երկրի շարժումներին արձագանք տալու և թուրքական ուժերն իրենց վրա քաշելու տեսանկյունից:

Երկար քննարկումներից հետո ի վերջո ՀՀ IV ընդհանուր ժողովը արշավախմբերի մասին ընդունում է հետևյալ բանաձևը. «Ապագայում

¹ Հայտնի բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի ՀՀ կուսակցական ծածկանունը:

² Նիւթեր..., Գ. հատ., խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Պէյրուս, 1976, էջ 197:

Թիւրքահայաստանում մեր մղելիք կռուի մէջ այլեւայլ յեղափոխական ձեռնարկների հետ միասին արշաւախմբերը եւս օգտակար կարող են լինել, երբ ներսի վարիչ մարմինները վստահ են, որ դա կռիւը կը դարձնէ ազդու, լայն եւ յարատեւ: Միջոցներ ձեռք առնել առանց վարձի, մարտական դաշնակցական խմբերը մարզելու ապագայ գործողութիւնների համար»¹:

Անդրադառնալով արշաւախմբերի ձախողման պատճառներին՝ ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովի պատգամավոր Ստեփանյանը նշել է, որ նրանց ձախողման գլխավոր պատճառը քրդերն են և անհրաժեշտ է հայ-քրդական համագործակցություն հաստատել: Մեր կարծիքով, թեև ճիշտ է այն հանգամանքը, որ արշաւախմբերի ձախողման գործում իրենց դերն են խաղացել քրդերը, բայց այդ հարցում քիչ դեր չի խաղացել նաև հայկական խմբերի և «Հայկական հարցի» հանդեպ ցարական Ռուսաստանի բացասական դիրքորոշումը, որն առիթը բաց չէր թողնում դաժանորեն պատժելու ռուս-թուրքական սահմանն անցնող հայդուկային խմբերին: Այս առումով միանշանակ սխալ էր արշաւախմբերում մեծ թվով մարտիկների ընդգրկումը, ինչպես նաև արշաւախմբերի կազմավորման աշխատանքներին տեղի բնակչության ներգրավումը, որի հետևանքով դեռ արշաւանքը չսկսած՝ լրտեսների միջոցով ռուսական և թուրքական սահմանապահ զորամասերին և տեղի իշխանություններին հայտնի էին դառնում այդ խմբերի մարտիկների քանակն ու երթուղին, որոնք համապատասխան միջոցներ էին ձեռնարկում նրանց սահմանանցումը կանխելու համար: Միևնույն ժամանակ պետք է շեշտել, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը գրեթե իր ստեղծման օրից հայ-քրդական համագործակցության ուղղությամբ կատարել է մի շարք քայլեր, սակայն, դրանք, բացառությամբ մասնավոր դեպքերի, որևէ ընդհանրական ու շոշափելի արդյունք չեն տվել: Այսպիսով, մեր կարծիքով առավել նպատակահարմար էր արշաւախմբերում ընդգրկել այնպիսի անհատների, որոնք ունեին ռազմական փորձ ու մարտական հմտություն: Չպետք է մոռանալ, որ արշաւախմբերի մի մասի սահմանանցումը բացահայտվել է մարտիկների անփութության հետևանքով: Միաժամանակ սխալ պետք է համարել նաև 1903-1904 թթ. տիրող այն մտայնությունը, որ անհրաժեշտ է Երկրին օգնել միանգամից՝ 1-2 մեծաքանակ խմբերով: Այս պարագայում հաշվի չի առնվել այն հանգամանքը, որ նման խմբերը անխուսափելիորեն նկատվելու էին թուրք-քրդական զորքերի կողմից, որի արդյունքում կռիվը տասնապատիկ ուժերի դեմ դառնալու էր անխուսափելի, ինչն էլ հանգեցնելու էր խմբերի և զենքերի կորստին: Միաժամանակ նշենք, որ սխալ է նաև այն կարծիքը, թե Թորգոմի «Մրրիկ» խմբի Սասուն հասնելը պատահականության արդյունք է: Չպետք է մոռանալ, որ այդ խմբում ընդգրկված էին այնպիսի հայդուկներ, որոնցից ամեն մեկը ուներ ռազմական մեծ հմտություն, ինչն ինքնին մեծ նշանակություն ուներ ծուղակներից խուսափելու և անվտանգ Երկիր հասնելու առումով: Սրա կողքին չպետք է մոռանալ նաև, որ այդ շրջանում արշաւախմբերի կազմակերպման հանդեպ միանշանակ դրական էր արևելահայ հասարակության վերաբերմունքը, որի ամենացայտուն ապացույցն է հանդիսանում այն իրողությունը, որ Կարսի մարզի հայ ազգաբնակչությունը ամեն կերպ օժանդակում և մասնակցում էր արշաւախմբերի կազմակերպման աշխատանքներին, միշտ նրանց Երկիր էր ճանապարհում բարձր տրամադրությամբ, և միշտ էլ արշաւախմբերի կազմում ընդգրկվել ցանկացողների թիվը մի քանի անգամ գերազանցում էր արշաւախմբերի մասնակիցների թվաքանակին: Պետք է նշել նաև այն հանգամանքը, որ այդ

¹ Անդ, էջ 204:

Ժամանակ ՅՅԴ գրեթե բոլոր հայտնի գործիչները դրական էին գնահատում արշավախմբերի կազմակերպման գործը, իսկ նրանցից ոմանք անձամբ էին մասնակցում այդ աշխատանքներին կամ անդամագրվում արշավախմբերի կազմում՝ թեկուզև տասնապետի պաշտոնով: Միաժամանակ Սասունի պաշտպանների և նրանց օգնության շտապող հայ քաջորդիների սիրագործությունների պատմությունները տարածվելով ժողովրդի մեջ՝ ոգեշնչում և ազատության ու պայքարի տրամադրություններ էին հաղորդում նրան: Բայց արշավախմբերի կազմակերպումն ու Երկիր առաքումը ունեցավ նաև իր բացասական հետևանքները՝ 1. Իրենց նպատակին չհասան և ջախջախվեցին զինատար և մարտական այն խմբերը, որոնք կարող էին մեծ դեր խաղալ հայ ազատագրական պայքարում: 2. Ուժեղացավ ռուս սահմանապահ զորքերի հսկողությունը ռուս-թուրքական սահմանին, որը գրեթե անհնարին դարձրեց Կարսի մարզից զենքի փոխադրումը Երկիր: 3. Ավելի զգուշավոր և ուշադիր դարձան թուրքական զինվորներն ու քրդական աշիրեթները, որոնք առիթը բաց չէին թողնում՝ կողոպտելու և ավիրելու հայկական գյուղերը: 4. Արշավախմբերի կազմակերպումն ու զինումը հայ քաղաքական շրջանակներից խլում էին մեծաքանակ նյութական միջոցներ, որոնք կարելի էր օգտագործել ինչպես հայ ազգաբնակչությանը զինելու, այնպես էլ այլ նպատակներով: